

Jarosław
Jastrzębski¹

Łukasz Kozera²

***Rodzinne uwarunkowania
postaw wobec miłości
i funkcjonowania
w bliskich związkach
u młodych dorosłych***

***Family determinants
of attitudes toward love
and their associations
with attachment styles
in marriage***

1) Dr J. Jastrzębski – Instytut Psychologii Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Mińsku Mazowieckim

2) Mgr Ł. Kozera – Instytut Psychologii Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Streszczenie

Celem badań było sprawdzenie kilku ważnych hipotez dotyczących roli postaw rodzicielskich w kształtowaniu się stanowisk wobec miłości jako jednego z ważniejszych czynników warunkujących jakość relacji w bliskich związkach. Badaniami objęto 60 par (120 osób) w wieku między 20 a 30 rokiem życia, będących ze sobą w nieformalnym związku.

Wyniki badań jednoznacznie potwierdzają istotną rolę postaw rodzicielskich w kształtowaniu się ich wobec miłości. Pożądane postawy rodzicielskie, oparte na cieple i miłości (szczególnie kochająca i w pewnym stopniu ochraniająca) wyraźnie wspierają rozwój emocjonalny jednostki, który w przyszłości owocuje miłością Eros i Agape oraz zdolnością do zawierania trwałych i zadowalających więzi opartych na bezpiecznym stylu przywiązania. Z kolei postawy rodziców związane z chłodem, nadmiernym wymaganiem i odrzuceniem obniżają zdolności jednostki do budowania trwałych więzi emocjonalnych w formie miłości Ludu, Pragmatyzmu i Manii, co przejawia się w lękowo-ambiwalentym i unikowym stylu przywiązania.

Abstract

The main objective of this study was to identify family determinants of attitudes toward love and their associations with attachment styles in marriage. Studies in 60 couples participated. Each person gave a response within three questionnaires: Questionnaire Relations Between Children and Parents (PCR) Scale of Attitudes Given Love (SPWM) and Attachments Styles Questionnaire (KSP). The results of the analysis showed significant associations with the attitude of parents' and attitudes towards love and the significant relationships between attitudes towards love and attachment styles.

1. Wprowadzenie

1.1. Znaczenie ideologii wychowawczej

Środowisko rodzinne, w którym rozwija się dziecko, stanowi podstawową grupę, charakteryzującą się niepowtarzalną wewnętrzną organizacją i układem relacji między poszczególnymi członkami rodziny². Typ interakcji wewnątrzrodzinnych wpływa w istotny sposób nie tylko na rozwój fizyczny, ale i psychiczny dziecka. Stosunki łączące dziecko z rodzicami funkcjonują na wielu płaszczyznach (emocjonalnej, społecznej, wychowawczej i ekonomicznej). Dziecko rozwijające się w rodzinie przyswaja sobie nie tylko wzorce interpretowania i symbolizacji doświadczenia, ale także wzory uczuciowych ustosunkowań wobec innych, dlatego ideologia wychowawcza prezentowana przez rodziców w stosunku do swoich dzieci jest tak ważna^{3, 4, 5, 6, 7, 8, 9}.

Podstawowym konstruktem teoretycznym opisującym ideologię wychowawczą rodziców, czyli stosunek rodziców do dziecka jest postawa rodzicielska. Według Rembowskiego^{10,11} należy ją definiować jako „całościową formę ustosunkowania się rodziców (osobno ojca i osobno matki) do dzieci, do zagadnień wychowawczych itp., ukształtowaną podczas pełnienia funkcji rodzicielskich”. Z kolei Ziemska¹² podkreśla, że postawa rodzicielska „jest nabytą strukturą poznawczo-dążeńiowo-afektywną, ukierunkowującą zachowanie się rodziców wobec dziecka”.

Istnieje szereg typologii postaw rodzicielskich^{13,14,15,16,17}. Stanowią one z reguły próbę ujęcia zróżnicowanych zachowań rodzicielskich w pojęcia nadrzędne. W typologii Kenworth zachowania rodzicielskie ujmowane są na kontinuum odrzucenie-nadmierzana opieka. W 1957 roku

2) Z. Zaborowski, *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1980.

3) F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.

4) V. Satir, *Terapia rodziny. Teoria i praktyk*, GWP Gdańsk 2000.

5) V. Satir, *Rodzina. Tu powstaje człowiek*, GWP, Gdańsk 2002.

6) L. Bakiera, *Rodzicielstwo a rozwój dorosłych w wieku średnim*, [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 47-62.

7) W. Oniszczenko, *Genetyczne podstawy ludzkich zachowań*, GWP, Gdańsk 2005;

8) M. Ryś, *Psychologia małżeństwa w zarysie*, MPPP, Warszawa 1999.

9) M. Ryś, *Rodzinne uwarunkowania psychospołeczne funkcjonowania Dorosłych Dzieci Alkoholików*, PWN, Warszawa 2007.

10) J. Rembowski, *Więzi uczuciowe w rodzinie*, PWN, Warszawa 1972.

11) J. Rembowski, *Rodzina jako system powiązań*, [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1979, s. 127-142.

12) M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, WP, Warszawa 2009.

13) M. Ziemska, *Z badań nad kształtowaniem się postaw rodzicielskich*, „Psychologia Wychowawcza”, 1, 1967, s. 81-86.

14) M. Ziemska, *Rodzina a osobowość*, WP, Warszawa 1977.

15) M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka* [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1979, s. 155-195.

16) M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, WP, Warszawa 2009.

17) M. Płopa, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.

Kanner proponował ujęcie zachowań rodzicielskich w 4 typy, związane z: (1) okazywaniem czułości i cierpliwości, (2) zaniedbywaniem i unikaniem kontaktu, (3) dezaprobatą i wymuszaniem, (4) zbytnią pobłażliwością i nadmiernym ochranianiem. W 1959 roku Shaefer proponował złożony model postaw rodzicielskich wynikających z dwóch podstawowych wymiarów: autonomi vs. wldzy i miłości vs. wrogości¹⁸. Zaś w modelu Mieczysława Plopy^{19,20,21} wyróżnia się pięć wymiarów ideologii wychowawczej rodziców, która może przejawiać się w: (1) akceptacji lub odrzuceniu, (2) nadmiernych wymaganiach, (3) autonomii, (4) niekonsekwencji i (5) nadmiernym ochranianiu.

Dla celów badań prezentowanych w niniejszej pracy wykorzystano typologię proponowaną jeszcze w latach pięćdziesiątych XX wieku przez Roe, w której podstawowymi wymiarami stosunków między dziećmi a rodzicami są chłód i ciepło rodzicielskie. Z tych dwóch podstawowych wymiarów wynikają 3 grupy zachowań: unikające (postawa odrzucająca lub zaniedbująca), akceptujące (postawa liberalna lub kochająca) i skoncentrowane emocjonalnie na dziecku (postawa wymagająca lub ochraniająca)²².

Rodzaj stosowanej przez rodziców ideologii wychowawczej wywiera trwały wpływ na dziecko, co ujawnia się również w jego życiu dorosłym. Z analiz przeprowadzonych przez Ziemską²³ wynika, że postawy rodzicielskie o charakterze odrzucającym sprzyjają kształtowaniu się u dziecka agresywności, nieposłuszeństwa, skłonności do kłamania i zahamowania rozwoju uczuć wyższych. Postawy rodzicielskie o charakterze unikającym wiążą się z niezdolnością do nawiązywania trwałych więzi uczuciowych u dziecka, a postawy nadmiernie ochraniające mogą sprzyjać opóźnieniu dojrzałości emocjonalnej i społecznej. Z kolei postawy nadmiernie wymagające wpływają na kształtowanie się braku wiary we własne możliwości, niepewności i lęklności, a postawy akceptujące sprzyjają rozwijaniu odpowiednich zdolności umożliwiających nawiązywanie trwałych więzi emocjonalnych i swobodne wyrażanie uczuć.

W związku z powyższym interesujące wydaje się pytanie o rolę postaw rodzicielskich w kształtowaniu się przekonań warunkujących sposoby funkcjonowania w bliskich emocjonalnych relacjach z innymi.

18) M. Ziemska, *Postawy... op. cit.*, WP, Warszawa 2009.

19) M. Plopa, *Psychologia... op. cit.*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.

20) M. Plopa, *Skala Postaw Rodzicielskich. Wersja dla rodziców*, Wizja Press & IT, Warszawa 2008.

21) M. Plopa, *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR-Roc)*, Wizja Press & IT Warszawa 2008..

22) W. S. Kowalski, *Kwestionariusz Stosunków Między Dziećmi a Rodzicami Roe i Siegelmana*, Wydawnictwa Radia i Telewizji, Warszawa 1983.

23) M. Ziemska, *Postawy... op. cit.*, WP, Warszawa 2009.

1.2. Postawy wobec miłości a jakość relacji w bliskich związkach

Zarówno potoczne opinie, jak i szereg badań naukowych zgodnie podkreślają istotną rolę miłości w budowaniu trwałych i szczęśliwych związków małżeńskich^{24,25,26,27}. I tak na przykład w badaniach przeprowadzonych przez Bussa i współpracowników²⁸ w 37 krajach leżących na wszystkich kontynentach wzajemna miłość i zafascynowanie zostały uznane za najważniejsze kryterium wyboru partnera życiowego. Uzasadnione jest więc zainteresowanie możliwością poznania sposobów ujmowania miłości jako czynnika warunkującego przebieg i rozwój relacji interpersonalnych w bliskich związkach.

Berscheid i Walter²⁹ dokonali rozróżnienia na lubienie, miłość przyjacielską i miłość namiętną (romantyczną). Lubienie traktowali jako uczucie zarezerwowane wyłącznie wobec przypadkowych znajomych. Miłość przyjacielską ujmowali w kategoriach uczuć, które żywimy wobec osób, z którymi łączy nas głęboka więź. Natomiast miłość namiętną definiowali jako stan emocjonalny, na który składają się: czułość, pobudzenie, lęk i pożądanie seksualne. W nieco innym modelu proponowanym przez Rubina³⁰ lubienie zawiera w sobie czułość w połączeniu z szacunkiem, natomiast miłość wiąże się z przywiązaniem (silna potrzeba fizycznej obecności ukochanej osoby), troską (chęć pomagania i wspierania ukochanej osoby) i intymnością (pragnienie bliskiego i zażyłego kontaktu z ukochaną osobą). Jeszcze inne podejście do problematyki miłości prezentuje Sternberg³¹, według którego miłość składa się z trzech elementów: intymności (składnik emocjonalny, obejmujący dzielenie się, zrozumienie i wzajemne wsparcie), namiętności (składnik motywacyjny, który opiera się na pociągu seksualnym) i zaangażowania (składnik poznawczy, związany z decyzją o długoterminowym zaangażowaniu się w utrzymanie relacji).

Każda z tych teorii jest próbą swoistej obiektywizacji psychologicznego zjawiska miłości. Można jednak przypuszczać, że to, w jaki sposób ludzie konstruują i rozumieją pojęcie miłości, jest kwestią indywidualną i subiektywną. Dlatego w prezentowanych poniżej badaniach zdecydowano się wykorzystać typologię postaw wobec miłości opracowaną przez Johna Lee³², który na podstawie przeprowadzonych wywiadów wyodrębnił sześć stylów

24) J. Rostowski, *Zarys psychologii małżeństwa*, PWN, Warszawa 1987.

25) B. Wojciszke, *Psychologia miłości*, GWP, Gdańsk 2001.

26) D. Dwyer, *Bliskie relacje interpersonalne*, GWP 2005.

27) R. J. Sternberg, *Nowa psychologia miłości*, Moderator, Wrocław 2007.

28) D. M. Buss, et al., *International preferences in selecting mates: A study of 37 cultures*. *Journal of Cross-cultural Psychology* 12, 1989, 1-49.

29) E. Berscheid, E. Walter, *Interpersonal attraction*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1978.

30) Z. Rubin, *Measurement of romantic love*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 1970, s. 265-273.

31) R. J. Sternberg, *Nowa psychologia miłości*, Moderator, Wrocław 2007.

32) J. A. Lee, *Colours of love*, New Press, Toronto 1973.

miłości: (1) miłość romantyczna (Eros) jest rozumiana jako wszechogarniające doświadczenie emocjonalne, nagły i silny pociąg fizyczny do drugiej osoby, (2) miłość przyjacielska (Storge) przejawia się w intymności, która narasta powoli i wiąże się ze wzajemnym dzieleniem się i stopniowym odsłanianiem siebie, (3) miłość jako gra (Ludus) opiera się na zabawie i strategii, jest pozbawiona głębszego zaangażowania i krótkotrwała, (4) miłość zaborcza (Mania) jest intensywna emocjonalnie, pełna zazdrości i towarzyszy jej stały lęk przed odrzuceniem, (5) miłość praktyczna (Pragma) opiera się na wyborze partnera, który zaspokaja potrzeby praktyczne i odpowiada nam pod względem rozmaitych właściwości (wiek, religia, pochodzenie, osobowość itp.), towarzyszy jej raczej zadowolenie niż ekscytacja i wreszcie (6) miłość altruistyczna (Agape), która jest bezwarunkowa, a cechuje ją brak oczekiwania wzajemności, samopoświęcenie, troska, dawanie i przebaczenie^{33, 34, 35}.

Ujmowanie miłości jako zróżnicowanych przekonań i postaw przekłada się bezpośrednio na realizację określonych motywów i zachowań w bliskich emocjonalnych relacjach z innymi. Świadczą o tym wyniki badań, z których wynika, że miłość romantyczna wiąże się przede wszystkim z namiętnością, ale i intymnością, i zaangażowaniem w związek, sprzyja również satysfakcji odnoszonej ze związku. Z kolei miłość jako gra wiąże się ujemnie z namiętnością, intymnością i zaangażowaniem, a także obniża poziom zadowolenia ze związku. Z kolei miłość przyjacielska sprzyja intymności i trosce o partnera, a miłość praktyczna nie wiąże się w żaden sposób z innymi przejawami miłości. Miłość zaborcza silnie wiąże się z namiętnością, lecz nie sprzyja zaangażowaniu i obniża satysfakcję ze związku. Natomiast miłość altruistyczna wiąże się zarówno z intymnością, jak i namiętnością, i zaangażowaniem, a także wysokim poziomem zadowolenia z relacji z partnerem³⁶.

Mając to wszystko na uwadze, warte uwagi wydaje się ustalenie relacji między postawami wobec miłości a stylami funkcjonowania w bliskich związkach.

1.3. Style przywiązania w małżeństwie

Zdaniem wielu badaczy prototypem relacji w bliskich związkach jest więź, jaka łączy człowieka z bliskimi osobami w dzieciństwie^{37, 38}.

33) C. Hendrick, S. S. Hendrick, *A theory and method of love*. Journal of Personality and Social Psychology, 50, 392-402, 1986.

34) C. Hendrick, S. S. Hendrick, *A relationship specific version of the Love Attitudes Scale*. Journal of Social Behavior and Personality, 5, 239-254, 1993.

35) C. Hendrick, S. S. Hendrick (Eds.), *Close relationships: A sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2000.

36) C. Hendrick, S. S. Hendrick, *Research on love: Does it measure up?* Journal of Personality and Social Psychology, 56, 784-794, 1987.

37) C. Hazan, P. Shaver, *Romantic love conceptualized as an attachment process*. Journal of Personality and Social Psychology, 52, 511-524, 1987.

38) C. Hazan, P. Shever, *Love and work: An attachment-theoretical perspective*. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 270-280, 1990.

We wczesnym okresie życia więc ta pełni funkcję adaptacyjną, gdyż dzięki niej dziecko zapewnia sobie uwagę i możliwość realizowania podstawowych potrzeb (np. żywienia i poczucia bezpieczeństwa), a także możliwość elementarnego uczenia się świata i innych^{39, 40}.

Ze względu na jakość relacji, wrażliwość i dostępność opiekuna (obiektu przywiązania) można wyróżnić trzy style przywiązania: (1) styl bezpieczny, który opiera się na doświadczaniu przez dziecko pewności co do dostępności obiektu przywiązania (matki), (2) styl lękowo-ambiwalentny, który kształtuje się w oparciu o doświadczenie niepewności co do dostępności obiektu przywiązania i (3) styl unikowy, który kształtuje się w toku doświadczania przez dziecko niedostępności obiektu przywiązania^{41, 42}. Warto zaznaczyć, że istnieje bezpośredni związek między stylami przywiązania a rozwojem emocjonalnym i społecznym. Dzieci z bezpiecznym stylem przywiązania cechują się zaufaniem do obiektu przywiązania i uczą się, że wszystkie prezentowane przez nie emocje są akceptowane, a ich wyrażanie jest ważne dla społecznej komunikacji. Dzieci ze stylem lękowo-ambiwalentnym ujawniają wzmożony poziom czujności, brak poczucia bezpieczeństwa i lęk przed rozstaniem. Uczą się, że efekty ekspresji emocji są nieprzewidywalne. Dzieci ze stylem unikowym uruchamiają szereg mechanizmów obronnych przejawiających się w unikaniu bliskiego kontaktu jako formy ochrony przed zranieniem. Uczą się, że emocje są nieefektywnym sposobem komunikacji społecznej^{43, 44}.

Według Hazan i Shaver⁴⁵ formy przywiązania z dzieciństwa wpływają na rodzaj związku w życiu dorosłym. I tak, ci, którzy wynieśli z dzieciństwa bezpieczny styl przywiązania, są pewni siebie, ufni i stali w uczuciach. Z łatwością nawiązują kontakty z innymi i czują się szczęśliwi, pozostając w zależności od innych, szczególnie tych, którzy są zależni od nich. Osoby, które wnoszą w dorosłość lękowo-ambiwalentny rodzaj więzi, stale martwią się, czy ich partner naprawdę ich kocha i czy to uczucie aby nie staje się coraz słabsze. Ujawniają wysoki poziom niepokoju o trwałość zwią-

39) J. A. Bowlby, *Attachment and Loss*. Vol 3. *Loss, Sadness and Depression*. New York: Basic Books, 1980.

40) S. Goldberg, *Attachment and Development*. London: Arnold, a Member of the Hodder Headline Group, Gdańsk 2005.

41) M. D. S. Ainsworth, *Infant Development and Mother-infant Interaction Among Ganda and American Families*. [w:] P. H. Leiderman, S. R. Tulkin, A. Rosenfield (red.), Academic Press, New York 1977.

42) M. D. S. Ainsworth, R. S. Marvin, *On the Shaping of Attachment Theory and Research: An Interview with Mary D. S. Ainsworth (Fall 1994)*. [w:] E. Walters, B. E. Vaughn, G. Posada, K. Kondo-Ikemura (red.), *Caregiving, Cultural and Cognitive Perspective on Secure-base Behavior and Working Models. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 60, 2-24.

43) T. Jacobsen, W. Edelstein, V. Hofmann, *A Longitudinal Study of the Relation between Representations of Attachment in Childhood and Cognitive Functioning in Childhood and Adolescence*, *Developmental Psychology*, 30, 112-124, 1994.

44) E. Moss, D. Laurent, S. Parent, *Disorganized Attachment and Developmental Risk at School Age*. W: C. George, J. Solomon (red.), New York: Guilford, 1999.

45) C. Hazan, P. Shaver, *Romantic love conceptualized as an attachment process*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524, 1987.

ku. Osoby, które w dzieciństwie wykształciły unikowy styl przywiązania, źle znoszą sytuacje, w których ktoś za bardzo się do nich emocjonalnie zbliża, unikają zależność od innych. Ujawniają obawy o to, że partner oczekuje od nich większej bliskości niż ta, która im odpowiada.

W tym świetle szczególnie interesująca wydaje się kwestia różnic między osobami reprezentującymi odmienne style przywiązania w zakresie postaw wobec miłości.

2. Problematyka badań własnych i hipotezy

Celem badań było sprawdzenie kilku ważnych hipotez dotyczących roli postaw rodzicielskich w kształtowaniu się postaw wobec miłości jako jednego z najważniejszych czynników warunkujących jakość relacji w bliskich związkach. Skoro rozwój w kontekście rodziny i obcowanie z bliskimi uczuciowo ludźmi stanowi źródło i podstawę różnorodnych doświadczeń społecznych i przeżyć emocjonalnych, warto ustalić, czy istnieje związek między postawami rodzicielskimi a nasileniem poszczególnych postaw wobec miłości. Ponadto jeśli jakość relacji w bliskich związkach zależy od ukształtowanego w dzieciństwie stylu przywiązania⁴⁶, należałoby ustalić, czy osoby ujawniające różny stopień nasilenia poszczególnych stylów przywiązania charakteryzują się odmiennymi postawami wobec miłości.

Opierając się na przesłankach wynikających z treści prezentowanych we wprowadzeniu, należy oczekiwać, że: (1) pożądane postawy rodzicielskie (przede wszystkim kochająca i w pewnym stopniu ochraniająca) będą sprzyjać rozwojowi postaw wobec miłości podnoszących jakość relacji w bliskich związkach (Eros, Storge, Agape), natomiast niepożądane postawy rodzicielskie (w szczególności wymagająca, odrzucająca i liberalna) będą sprzyjać rozwojowi postaw wobec miłości obniżających jakość relacji w bliskich związkach (Ludus, Mania, Pragma); (2) osoby wnoszące w dorosłe życie bezpieczny styl przywiązania będą charakteryzować się postawami wobec miłości podnoszącymi jakość relacji w bliskich związkach (Eros, Storge, Agape), natomiast osoby, które cechuje wyższe nasilenie stylów przywiązania lękowo-ambiwalentnego i unikowego będą przejawiać postawy wobec miłości obniżające jakość relacji w bliskich związkach (Ludus, Mania i Pragma). W związku z tym sformułowano następujące hipotezy badawcze:

Hipoteza 1 – postawy rodzicielskie kochająca i ochraniająca wiążą się dodatnio z postawami wobec miłości Eros, Storge i Agape, a ujemnie z postawami wobec miłości Ludus, Mania i Pragma;

Hipoteza 2 – postawy rodzicielskie wymagająca, odrzucająca i liberalna wiążą się dodatnio z postawami wobec miłości Ludus, Mania i Pragma, a ujemnie z postawami wobec miłości Eros, Storge i Agape;

46) C. Hazan, P. Shever, *Love and work: An attachment-theoretical perspective*. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 270-280, 1990.

Hipoteza 3 – bezpieczny styl przywiązania wiąże się dodatnio z postawami wobec miłości Eros, Storge i Agape, a ujemnie z postawami wobec miłości Ludus, Mania i Pragma;

Hipoteza 4 – lękowo-ambiwalentny i unikowy styl przywiązania wiąże się dodatnio z postawami wobec miłości Ludus, Mania i Pragma, a ujemnie z postawami wobec miłości Eros, Storge i Agape;

Hipoteza 5 – osoby reprezentujące bezpieczny styl przywiązania w odróżnieniu od osób reprezentujących lękowo-ambiwalentny i unikowy styl przywiązania są bardziej skłonne opisywać swój związek w kategoriach miłości Eros, Storge i Agape i mniej skłonne opisywać swój związek w kategoriach miłości Ludus, Mania i Pragma.

3. Charakterystyka badanej grupy i metody badawcze

Badaniami objęto 60 par (120 osób) w wieku między 20 a 30 rokiem życia, będących ze sobą w nieformalnym związku od 1,5 roku do 5 lat. Badani to mieszkańcy dużych miast, z wykształceniem średnim lub wyższym. Większość to osoby pracujące, a część z nich łączy pracę ze studiami.

W badaniach wykorzystano 3 kwestionariusze. Pierwszym z nich był Kwestionariusz Stosunków Między Dziećmi a Rodzicami PCR autorstwa Roe i Siegelmana w polskiej adaptacji Włodzimierza Kowalskiego⁴⁷. Zawiera on w sobie dwie wersje pytań, z których jedna przeznaczona jest do oceny postaw rodzicielskich matki, druga zaś do oceny postaw rodzicielskich ojca. Kwestionariusz ten pozwala ustalić nasilenie pięciu postaw rodzicielskich: Kochającej, Wymagającej, Ochraniającej, Odrzucającej i Liberalnej w retrospektywnej ocenie dorosłych dzieci. Parametry psychometrycznych PCR (trafność i rzetelność), prezentowane przez autora polskiej adaptacji testu, należy uznać za zadowalające.

W drugiej kolejności badani wypełniali Skalę Postaw Wobec Miłości (SPWM) opracowaną przez Clyda i Susan Hendricks'ów⁴⁸ w polskiej adaptacji Jarosława Jastrzębskiego i Łukasza Kozery. Jest to metoda umożliwiająca badanie 6 stylów miłości opisanych przez Johna Lee. Pozwala ona ustalić poziom nasilenia takich postaw wobec miłości, jak: Eros – miłość romantyczna, Ludus – miłość jako gra i zabawa, Storge – miłość przyjacielska, Pragma – miłość praktyczna, Mania – miłość zaborcza i Agape – miłość altruistyczna. Wstępne szacowanie parametrów psychometrycznych polskiej adaptacji SPWM (analiza czynnikowa, badanie zgodności wewnętrznej) pozwala ocenić ją jako w pełni satysfakcjonującą.

Jako ostatni badani wypełniali Kwestionariusz Stylów Przywiązania-

47) C. Hazan, P. Shever, *Love and work: An attachment-theoretical perspective*. Journal of Personality and Social Psychology, 59, 270-280, 1990.

48) C. Hendrick, S. S. Hendrick, *A theory and method of love*. Journal of Personality and Social Psychology, 50, 392-402, 1986.

wych (KSP) w opracowaniu Mieczysława Plopy⁴⁹. Dzięki niemu możliwe było ustalenie poziomu trzech stylów przywiązania w bliskich związkach: bezpiecznego, lękowo-ambiwalentnego i unikowego. Jeśli chodzi o właściwości psychometryczne KSP, to nie budzą one żadnych zastrzeżeń.

3. Wyniki badań

W pierwszym kroku analizy statystycznej sprawdzano hipotezę o normalności rozkładu wyników. Współczynniki testu Kołmogorowa-Smirnowa upoważniały do testowania hipotez badawczych z wykorzystaniem statystyk parametrycznych.

3.1. Postawy rodzicielskie a postawy wobec miłości

Hipotezy, dotyczące związków między postawami rodzicielskimi a postawami wobec miłości, weryfikowano z wykorzystaniem testu r-Pearsona (tabela 1). Uzyskane w ten sposób współczynniki korelacji pozwoliły stwierdzić, że postawa kochająca ojca wiąże się ujemnie ze stylem miłości Storge, Pragma i Mania, natomiast postawa kochająca matki wiąże się dodatnio ze stylami miłości Eros i Agape, przy czym zależności te ujawniły się jedynie w grupie kobiet. Ponadto w grupie mężczyzn ujawnił się dodatni związek postawy liberalnej matki ze stylem miłości Agape. Oznacza to, że w przypadku kobiet im mniej kochający ojciec, tym większe prawdopodobieństwo wykształcenia się stylu miłości przyjacielskiej, praktycznej i zaborczej. W przypadku mężczyzn liberalna matka sprzyja kształtowaniu się miłości altruistycznej.

Postawa wymagająca ojca w grupie mężczyzn wiązała się dodatnio ze stylem miłości Ludus i ujemnie z miłością Agape, natomiast postawa wymagająca matki wiązała się ujemnie z miłością Ludus jedynie w grupie kobiet. Na tej podstawie można stwierdzić, że im bardziej wymagający ojciec, tym większe prawdopodobieństwo wykształcenia się u mężczyzn stylu miłości jako gry i zabawy, i tym mniejsze prawdopodobieństwo wykształcenia miłości altruistycznej. W przypadku kobiet wymagająca matka zmniejsza prawdopodobieństwo wykształcenia się miłości traktowanej jako gra i zabawa.

49) M. Plopa, *Kwestionariusz Stylów Przywiązaniowych*, Wizja Pres & IT, Warszawa 2008.

Tabela 1. Współczynniki korelacji r-Pearsona między postawami rodzicielskimi a stylami miłości w grupie kobiet (N=60) i mężczyzn (N=60)

	Płeć	Eros	Ludus	Storge	Pragma	Mania	Agape
Kochająca O	K	,167	,005	-,304*	-,288*	-,290*	,050
	M	,131	-,147	,158	,231	,025	,199
Kochająca M	K	,241*	,036	-,001	,030	-,152	,270*
	M	,080	-,226	,133	,165	-,004	,073
Wymagająca O	K	,044	-,213	,057	-,063	,044	,131
	M	-,200	,298*	-,106	-,229	-,082	-,271*
Wymagająca M	K	-,179	-,279*	,175	,066	,151	-,193
	M	-,128	,128	,197	-,154	-,090	-,202
Ochraniająca O	K	-,079	,259*	-,029	,130	,196	-,100
	M	,423**	,032	,024	,266	,118	,070
Ochraniająca M	K	,010	,096	-,037	,274*	,080	-,084
	M	-,142	,180	,096	-,012	,025	-,241*
Odrzucająca O	K	-,020	-,173	,313*	,297*	,383*	,073
	M	-,045	,012	-,192	-,225	,045	-,047
Odrzucająca M	K	-,119	-,171	,042	,062	,307*	-,127
	M	,138	-,142	-,032	-,063	,081	,178
Liberalna O	K	-,056	,069	-,048	-,053	-,196	,081
	M	,159	-,037	,213	,087	-,193	,133
Liberalna M	K	,067	,001	-,171	-,004	-,101	,157
	M	,218	-,155	-,154	,181	,098	,418*

* p<0,05 ** p<0,01

Źródło: *Opracowanie własne*

Postawa ochraniająca ojca wiązała się dodatnio ze stylem miłości Eros w grupie kobiet i stylem miłości Ludus w grupie mężczyzn. Natomiast postawa ochraniająca matki wiązała się dodatnio ze stylem miłości Pragma w grupie kobiet i ujemnie z miłością Agape w grupie mężczyzn. Oznacza to, że postawa ochraniająca ojca w stosunku do córki sprzyja kształtowaniu się miłości romantycznej, a w stosunku do syna zwiększa prawdopodobieństwo wykształcenia się stylu miłości jako gry i zabawy.

Postawa odrzucająca ojca wiązała się dodatnio z postawami Storge, Pragma i Mania jedynie w grupie kobiet, natomiast postawa odrzucająca matki wiązała się dodatnio z postawą Mania również wyłącznie w grupie kobiet. Na tej podstawie można stwierdzić, że zachowania odrzucające ze strony ojca w stosunku do córki sprzyja rozwojowi stylu miłości przyjacielskiej, praktycznej i zaborczej, a odrzucający stosunek matki zwiększa prawdopodobieństwo wykształcenia się u jej córki stylu miłości zaborczej.

3.2. Postawy wobec miłości a style przywiązania

W kolejnym kroku analizy statystycznej sprawdzano hipotezy dotyczące związków między postawami wobec miłości a stylami przywiązania (tabela 2). Uzyskane współczynniki korelacji r-Pearsona pozwoliły stwierdzić, że bezpieczny styl przywiązania wiązał się dodatnio z miłością Eros i Agape, a ujemnie z miłością Ludus. Związki te ujawniły się zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn. Oznacza to, że funkcjonowanie w związku według stylu bezpiecznego sprzyja postrzeganiu relacji z bliską osobą w kategoriach miłości romantycznej i altruistycznej, a jednocześnie ogranicza możliwość traktowania tej relacji jako gry i zabawy.

Tabela 2. Korelacje r-Pearsona między postawami wobec miłości a stylami przywiązania w małżeństwie w grupie kobiet (N=60) i mężczyzn (N=60)

	Płeć	Eros	Ludus	Storge	Pragma	Mania	Agape
Styl bezpieczny	K	,597**	-,523**	-,083	-,144	,033	,417**
	M	,592**	-,533**	-,167	-,132	,052	,525**
Styl lękowo-ambiwalentny	K	,070	,279*	,182	,076	,398**	,132
	M	,145	,325**	-,006	-,100	,099	,202
Styl unikowy	K	,033	,213	,153	,148	,191	,170
	M	-,051	,248*	,062	,032	,009	-,003

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Źródło: *Opracowanie własne*

Lękowo-ambiwalentny styl przywiązania wiązał się dodatnio z miłością Ludus, a w przypadku mężczyzn również dodatnio z Manią. Tak więc im więcej obaw co do trwałości związku i uczuć partnera, tym silniejsza tendencja do postrzegania tej relacji w kategoriach gry i zabawy, i tym bardziej zaborcza staje się miłość.

Podobnie jak styl lękowo-ambiwalentny również unikowy styl przywiązania korelował dodatnio z miłością Ludus, jednak w tym przypadku zależność ta ujawniła się wyłącznie w grupie mężczyzn. Można zatem stwierdzić, że obawy przed nadmiernym angażowaniem się w związek sprzyjają postrzeganiu relacji w kategoriach gry i zabawy.

3.3. Różnice między osobami reprezentującymi odmienne style przywiązania

W dalszej kolejności weryfikowano hipotezę dotyczącą różnic między osobami reprezentującymi odmienne style przywiązania. W tym celu wyodrębniono dwie grupy osób. Do grupy pierwszej zakwalifikowano osoby

ujawniające najwyższe wyniki w skali mierzącej bezpieczny styl przywiązania, do grupy drugiej zaś osoby uzyskujące najwyższe wyniki w skalach mierzących lękowy i unikowy styl przywiązania. Porównań dokonano za pomocą testu istotności różnic t-Studenta, a dane na ten temat zawierają tabele 3 i 4.

Tabela 3. Średnie odchylenia standardowe i współczynniki testu istotności różnic między kobietami reprezentującymi styl bezpieczny a kobietami reprezentującymi style dysfunkcyjne w zakresie postaw wobec miłości

	Styl bezpieczny		Style dysfunkcyjne		t	p
	M	SD	M	SD		
EROS	30,857	3,182	24,438	5,124	5,730	0,000
LUDUS	15,036	4,212	17,469	4,579	-2,131	0,037
STORGE	20,036	4,105	20,438	4,024	-0,382	0,704
PRAGMA	18,536	4,273	18,844	3,919	-0,291	0,772
MANIA	20,857	4,767	20,906	4,027	-0,043	0,966
AGAPE	27,286	4,775	24,156	4,057	2,745	0,008

Źródło: *Opracowanie własne*

Na podstawie tych danych można stwierdzić, że prawidłowości dotyczące różnic między osobami reprezentującymi bezpieczny styl przywiązania a osobami reprezentującymi dysfunkcyjne style przywiązania są identyczne zarówno u kobiet, jak i u mężczyzn. Osoby ze stylem bezpiecznym uzyskiwały istotnie wyższe wyniki w skalach mierzących nasilenie postaw wobec miłości Eros i Agape, natomiast osoby ze stylem lękowo-ambiwalentnym i unikowym uzyskiwały wyższe wyniki w skali mierzącej nasilenie postawy wobec miłości Ludus.

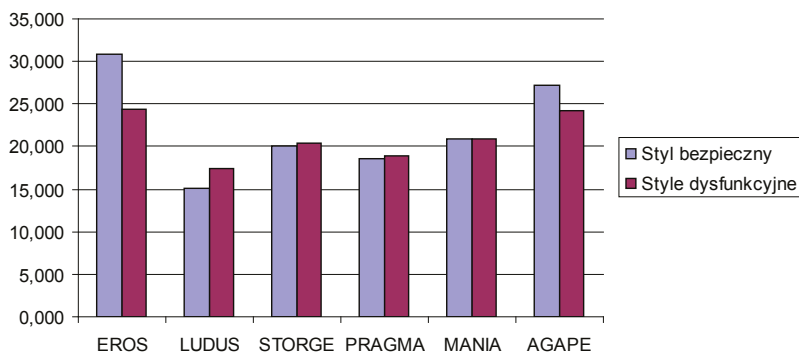
Tabela 4. Średnie odchylenia standardowe i współczynniki istotności różnic między mężczyznami reprezentującymi styl bezpiecznym a mężczyznami reprezentującymi style dysfunkcyjne w zakresie postaw wobec miłości

	Styl bezpieczny		Style dysfunkcyjne		t	p
	M	SD	M	SD		
EROS	29,767	3,785	24,000	4,771	5,187	0,000
LUDUS	15,333	4,420	18,633	5,288	-2,622	0,011
STORGE	18,500	4,718	19,700	4,815	-0,975	0,334
PRAGMA	17,800	4,745	17,067	4,456	0,617	0,540
MANIA	19,167	3,975	18,967	4,567	0,181	0,857
AGAPE	27,900	3,575	24,600	3,918	3,408	0,001

Źródło: *Opracowanie własne*

Dodatkowo różnice między tymi dwiema grupami zilustrowano za pomocą wykresów (rysunek 1 i rysunek 2).

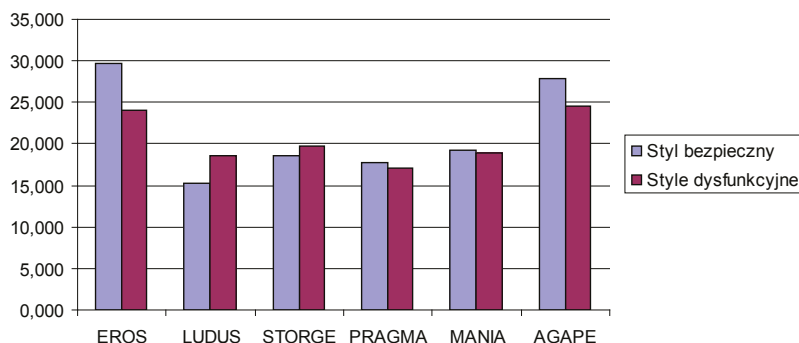
Rysunek 1. Różnice pod względem postaw wobec miłości między osobami ze stylem bezpiecznym a osobami ze stylami dysfunkcyjnymi w grupie kobiet

Źródło: Opracowanie własne

Świadczą one o tym, że osoby ze stylem bezpiecznym są bardziej skłonne opisywać swój związek w kategoriach miłości romantycznej i altruistycznej, natomiast osoby ujawniające dysfunkcyjne style przywiązania wykazywały większą skłonność do postrzegania relacji z partnerem w kategoriach miłości jako gry i zabawy.

Rysunek 2. Różnice pod względem postaw wobec miłości między osobami ze stylem bezpiecznym a osobami ze stylami dysfunkcyjnymi w grupie mężczyzn

Źródło: Opracowanie własne

4. Dyskusja i wnioski

Zgodnie z oczekiwaniami postawy kochająca i ochraniająca wiązały się dodatnio z miłością Eros i Agape a ujemnie z miłością Pragma i Mania. Nieoczekiwanie jednak ujawnił się ujemny związek postawy kochającej z miłością Storge oraz dodatni związek postawy ochraniającej z miłością Ludus. Zależności te świadczą o tym, że dorastanie w klimacie miłości, w którym dziecko obdarzone jest przez rodziców uwagą, sprzyja kształtowaniu się stylu miłości namiętnej i romantycznej, a także altruistycznej, związanej z przeżywaniem relacji z partnerem jako bezinteresownej, pełnej troski i cierpliwości. Dzięki tej pełnej wyrozumiałości i wsparcia postawie rodziców dziecko nabywa na tyle silne pokłady ufności do siebie i świata, że zaangażowanie się w związek na zasadzie miłości przyjacielskiej wydaje się być niewystarczające. Z drugiej strony brak rodzicielskiego ciepła i miłości, wyrażający się w braku zainteresowania sprawami ważnymi dla dziecka może zaowocować w przyszłości ukształtowaniem się bądź skłonności do miłości zaborczej, przesyconej niepokojem o trwałość uczuć partnera, bądź tendencją do postrzegania relacji z partnerem jako racjonalnej i uzasadnionej lokaty własnych uczuć.

Nieco bardziej złożona jest kwestia znaczenia uczuciowej koncentracji na dziecku, przejawiająca się w pobłażliwości i chęci chronienia dziecka przed doświadczeniem rozczarowań. Z jednej strony postawa ta nosi znamiona nadmiernego angażowania się uczuciowego w sprawy dziecka, z drugiej jednak pozwala dziecku doświadczyć oparcia w rodzicach. Dlatego też związki postawy ochraniającej z postawami wobec miłości mają niejednoznaczny charakter i zależą zarówno od płci rodzica, jak i płci dziecka. Prezentowanie postawy ochraniającej ze strony ojca w stosunku do syna sprzyja kształtowaniu się miłości namiętnej i romantycznej, natomiast w stosunku do córki owocuje wzmocnieniem tendencji do postrzegania relacji z partnerem jako gry i zabawy, niepozbawionej świadomego manipulowania partnerem i unikania nadmiernego angażowania się w związek. Z kolei pobłażliwa i ochraniająca postawa matki w stosunku do syna pozbawia go w przyszłości złudzeń, jakoby można było stworzyć związek oparty na bezinteresownym oddaniu się partnerowi, a w stosunku do córki predysponuje do kształtowania się wizji miłości jako wykalkulowanej lokaty własnych uczuć.

Zgodnie z oczekiwaniami postawy rodzicielskie wymagająca i odrzucająca wiązały się dodatnio z miłością Ludus, Pragma i Mania a ujemnie z miłością Agape, jednak nieoczekiwanie postawa liberalna wiązała się dodatnio z miłością Agape. Zależności te świadczą o tym, że chłodny i wrogi stosunek rodziców do dziecka może dać w konsekwencji podstawy do kształtowania się przeżywania miłości jako wykalkulowanej, zaborczej

i przesyconej zazdrością i chęcią manipulacji partnerem, w której nie ma miejsca na namiętność, bezinteresowność i intymną relację dwojga osób. Ciekawe jest jednak to, że liberalne matki, które nie interesują się zbyt swoim synem i traktują go jako część ogólnej sytuacji, w której się znajdują, wzbudzają w nim tendencje do poszukiwania relacji opartych na miłości altruistycznej, pełnej troski, cierpliwości i bezinteresowności.

Podsumowując tę część wyników, można stwierdzić, że kształtowaniu się miłości namiętnej i romantycznej sprzyjają kochające matki i ochraniający ojcowie, a miłości altruistycznej kochające, niezbyt silnie ochraniające i liberalne matki oraz niezbyt wymagający ojcowie. Z kolei miłość przyjacielska kształtuje się w relacjach z mało kochającymi i odrzucającymi ojcami. Miłość jako gra i zabawa jest w przypadku mężczyzn owocem nadmiernie wymagających ojców, a w przypadku kobiet mało wymagających, lecz nadmiernie ochraniających matek. Miłość praktyczna dotyczy głównie kobiet i znajduje swoje podstawy w mało kochających i odrzucających ojcach oraz nadmiernie ochraniających matkach. Natomiast pożywką dla miłości zaborczej są mało kochający i odrzucający ojcowie i odrzucające matki.

Okazuje się, że ukształtowane w wyniku oddziaływań rodzicielskich postawy wobec miłości znajdują wyraz w sposobach funkcjonowania w bliskich związkach partnerskich. Zgodnie z przewidywaniami miłość Eros i Agape wiązały się dodatnio z bezpiecznym stylem przywiązania, a miłość Ludus i Mania wiązały się dodatnio z lękowo-ambiwalentnym i unikowym stylem przywiązania. Nie ujawniły się jednak istotne statystycznie zależności między miłością Storge a stylem bezpiecznym ani dodatnie związki miłości Pragma z lękowo-ambiwalentnym i unikowym stylem przywiązania. Zależności te świadczą o tym, że skłonność do przeżywania miłości jako namiętności i bezinteresownej troski o partnera zwiększa poziom satysfakcji z relacji z partnerem, a jednocześnie sprzyja zacieśnianiu więzi z partnerem i ujawnianiu przeświadczenia o dostępności partnera w sytuacjach trudnych. Z kolei przeżywanie miłości jako gry i zabawy lub jako przesyconej niepokojem o trwałość uczuć partnera zmniejsza poczucie bezpieczeństwa w związku, zwiększa obawy o trwałość związku i niechęć wobec nadmiernego angażowania się.

Prawidłowości te uzyskały dodatkowe potwierdzenie w postaci różnic między osobami reprezentującymi styl bezpieczny i style dysfunkcyjne. Z porównań tych wynika, że osoby charakteryzujące się bezpiecznym stylem przywiązania są zdecydowanie bardziej skłonne postrzegać swoje relacje z partnerem jako bardziej satysfakcjonujące i oparte na miłości romantycznej, namiętnej a jednocześnie pełnej troskliwości i cierpliwości. Natomiast osoby reprezentujące dysfunkcyjne style przywiązania deklarowały większe nasilenie zachowań charakterystycznych dla przeżywania

miłości jako gry, które polegają na unikaniu angażowania się w związek, a niekiedy na świadomym manipulowaniu partnerem.

Podsumowując, można stwierdzić, że główny cel badań został zrealizowany. Zaprezentowane powyżej wyniki badań jednoznacznie potwierdzają istotną rolę postaw rodzicielskich w kształtowaniu się postaw wobec miłości, które stanowią jeden z ważniejszych czynników warunkujących jakość relacji w bliskich związkach. Pożądane postawy rodzicielskie, oparte na cieple i miłości wyraźnie wspierają rozwój emocjonalny jednostki, który w przyszłości owocuje zdolnością do zawierania trwałych i zadowalających więzi. Z kolei postawy rodziców związane z chłodem i odrzuceniem obniżają zdolności jednostki do budowania trwałych więzi emocjonalnych.

Bibliografia:

1. Adamski, F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
2. Ainsworth, M. D. S., *Infant Development and Mother-infant Interaction Among Ganda and American Families*. [w:] P. H. Leiderman, S. R. Tulkin, A. Rosenfield (red.), New York 1977: Academic Press.
3. Ainsworth, M. D. S., Marvin, R. S., *On the Shaping of Attachment Theory and Research: An Interview with Mary D. S. Ainsworth* (Fall 1994). [w:] E. Walters, B. E. Vaughn, G. Posada, K. Kondo-Ikemura (red.), *Caregiving, Cultural and Cognitive Perspective on Secure-base Behavior and Working Models*. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 60, s. 2-24.
4. Bakiera, L., *Rodzicielstwo a rozwój dorosłych w wieku średnim*. [w:] B. Harwas-Napierała (red.), *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2003, s. 47-62.
5. Berscheid, E., Walter, E. (1978). *Interpersonal attraction*. Reading, MA: Addison-Wesley.
6. Bowlby, J. A. (1980). *Attachment and Loss. Vol 3. Loss, Sadness and Depression*. New York: Basic Books.
7. Buss, D. M., et al., *International preferences in selecting mates: A study of 37 cultures*. *Journal of Cross-cultural Psychology* 12, 1989, s. 1-49.
8. Dwyer, D., *Bliskie relacje interpersonalne*, GWP, Gdańsk 2005.
9. Goldberg, S., *Attachment and Development*. London: Arnold, a Member of the Hodder Headline Group, 2000.
10. Hazan, C., Shaver, P., Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 1987, s. 511-524.
11. Hazan, C., Shever, P., Love and work: An attachment-theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1990, s. 270-280.
12. Hendrick, C., & Hendrick, S. S. (Eds.), *Close relationships: A sourcebook*. Thousand Oaks, CA Sage, 2000.
13. Hendrick, C., Hendrick, S. S., A theory and method of love. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 1986, s. 392-402.
14. Hendrick, C., Hendrick, S. S., Research on love: Does it measure up? *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 1987, s. 784-794.
15. Hendrick, C., Hendrick, S. S., A relationship specific version of the Love Attitudes Scale. *Journal of Social Behavior and Personality*, 5, 1993, s. 239-254.
16. Jacobsen, T., Edelstein, W., Hofmann, V., A Longitudinal Study of the Relation between Representations of Attachment in Childhood and Cognitive Functioning in Childhood and Adolescence, *Developmental Psychology*, 30, 1994, s. 112-124.

17. Kowalski, W. S., *Kwestionariusz Stosunków Między Dziećmi a Rodzicami Roe i Siegelmana*, Wydawnictwa Radia i Telewizji, Warszawa 1983.
18. Lee, J. A., *Colours of love*. Toronto: New Press 1973.
19. Moss, E., Laurent, D., Parent, S., *Disorganized Attachment and Developmental Risk at School Age*. W: C. George, J. Solomon (red.), New York: Guilford 1999.
20. Oniszczenko, W., *Genetyczne podstawy ludzkich zachowań*, GWP, Gdańsk 2005;
21. Plopa, M., *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.
22. Plopa, M., *Kwestionariusz Stylów Przywiązaniowych*, Wizja Pres & IT, Warszawa 2008.
23. Plopa, M., *Skala Postaw Rodzicielskich. Wersja dla rodziców*, Wizja Press & IT, Warszawa 2008.
24. Plopa, M., *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR-Roc)*, Wizja Press & IT Warszawa 2008.
25. Rembowski, J., *Więzi uczuciowe w rodzinie*, PWN, Warszawa 1972.
26. Rembowski, J., *Rodzina jako system powiązań* [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1979.
27. Rostowski, J., *Zarys psychologii małżeństwa*, PWN, Warszawa 1987.
28. Rubin, Z., *Measurement of romantic love*. Journal of Personality and Social Psychology, 16, 1970.
29. Ryś, M., *Psychologia małżeństwa w zarysie*, MPPP, Warszawa 1999.
30. Ryś, M., *Rodzinne uwarunkowania psychospołeczne funkcjonowania Dorosłych Dzieci Alkoholików*, PWN, Warszawa 2007.
31. Satir, V., *Terapia rodziny. Teoria i praktyk*, GWP Gdańsk 2000.
32. Satir, V., *Rodzina. Tu powstaje człowiek*, GWP, Gdańsk 2002.
33. Sternberg, R. J., *Nowa psychologia miłości*, Moderator, Wrocław 2007.
34. Wojciszke, B., *Psychologia miłości*, GWP, Gdańsk 2001.
35. Zaborowski, Z., *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1980.
36. Ziemska, M., *Z badań nad kształtowaniem się postaw rodzicielskich*, „Psychologia Wychowawcza”, 1, 1967, s. 81-86.
37. Ziemska, M., *Rodzina a osobowość*, WP Warszawa 1977.
38. Ziemska, M., *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka* [w:] M. Ziemska (red.), *Rodzina i dziecko*, PWN, Warszawa 1979, s. 155-195.
39. Ziemska, M., *Postawy rodzicielskie*, WP, Warszawa 2009.